

**Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин
Центр досконалості Жана Моне**

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

О. І. ШНИРКОВ

**СИСТЕМА ЕКОНОМІЧНИХ САНКЦІЙ ЄС
ЩОДО ТРЕТІХ КРАЇН**

За підтримки програми Еразмус+ Європейського Союзу
в межах проекту Центру досконалості Жана Моне
№611625-ERP-1-2019-1-UA-ERPJMO-CoE
«Поглиблений розвиток європейських студій в Україні:міждисциплінарний підхід»

Підтримка Європейською Комісією створення цієї публікації не передбачає
підтримку її змісту, який відображає думку тільки авторів, і Комісія не може нести
відповідальність за будь-яке використання інформації, яка тут міститься.

**Розділ монографії
2019**

**Taras Shevchenko National University of Kyiv
Institute of International Relations
Jean Monnet Centre of Excellence**

With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

Olexandr Shnyrkov

**EU ECONOMIC SANCTION SYSTEM
FOR THIRD COUNTRIES**

With the support of the Erasmus+ Programme of the European Union
within the Jean Monnet Centre of Excellence Project
№ 611625-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-CoE
“Advancing European Studies in Ukraine: Interdisciplinary Approach”.

The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

**Chapter in Monograph
2019**

Примітка:

Публікацію підготовлено академічним координатором Центру досконалості Жана Моне, завідувачем кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин, д.е.н., проф. О. І. Шнирковим.

Note:

The publication is prepared by the Academic Coordinator of the Jean Monnet Centre of Excellence, Head of the Chair of World Economy and International Economic Relations, Dr. of Sc. (Ec.), Prof. Olexandr Shnyrkov.

Посилання:

Шнирков О. Система економічних санкцій ЄС щодо третіх країн // Економічні санкції у сучасному світовому господарстві : монографія / О. І. Шнирков, А.С.Філіпенко, Р. О. Заблоцька та ін.; за ред.. О. І. Шниркова. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2019.

Citation:

Shnyrkov O. (2019). EU Economic Sanction System for Third Countries // Economic sanctions in the contemporary world economy: Monograph / O. Shnyrkov, A. Filippenko, R. Zablotska and others; edited by O. Shnyrkov. - Kyiv: «Kyiv University», 2019.

Сучасна система економічних санкцій ЄС щодо третіх країн базується на «Директиві щодо імплементації та оцінки обмежувачих заходів (санкцій) в рамках спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС» Ради ЄС, яку було прийнято у 2003р., доповнено у 2012 та 2017рр. [11]. Директива визначає цілі, правові питання, систему вибіркового (цільового) заходів, процедуру формування списків підсанкційних юридичних та фізичних осіб, винятки, обмін інформацією, завершення або перегляд обмежувальних заходів, імплементацію рішень Ради Безпеки ООН, компетентність, юрисдикцію, відповідність, комунікації, стандартну термінологію, моніторинг та оцінку обмежувальних заходів. Директива також має два додатки щодо робочих методів та процедури автономних заходів ЄС та список обладнання, яке може бути використано для внутрішніх репресій у підсанкційних країнах.

Обмежувальні заходи ЄС застосовуються з метою змін у політиці або діяльності певної країни, частини країни, уряду, юридичних або фізичних осіб у відповідності з цілями рішень Ради у сфері спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС. Якщо відповідні обмежувальні заходи визначено Радою Безпеки ООН, ЄС слідує таким рішенням. Разом з тим, у цьому випадку санкції ЄС можуть мати більш обмежувальний характер. За умов відсутності рішень Ради Безпеки ООН ЄС намагатиметься отримати ширшу підтримку власним автономним санкціям з боку міжнародної спільноти.

Обмежувальні заходи ЄС розповсюджуються лише на ситуації пов'язані з ЄС. Санкції діють на території ЄС, літаках або суднах країн-членів, для громадян країн-членів, компаній та інших юридичних осіб, створених за законами країн-членів, для будь-якої економічної діяльності, яка в цілому або частково здійснюється в ЄС. Разом з тим, ЄС утримується від прийняття обмежувальних заходів, які мають екстериторіальний характер та засуджує обмежувальні заходи інших країн або організацій, які мають за мету регулювати діяльність фізичних або юридичних осіб під юрисдикцією країн-членів ЄС.

Директива визначає основні принципи економічних санкцій ЄС.

По-перше, обмежувальні заходи не мають економічної мотивації, вони застосовуються з метою досягнення політичних цілей. Тому економічні санкції розглядання як інструмент саме спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС, а не спільної комерційної політики ЄС.

По-друге, економічні санкції ЄС застосовуються вибірково, вони спрямовуються на певні, окремі та визначені об'єкти, які є відповідальними за політику або діяльність, які спонукали ЄС прийняти рішення для застосування обмежувальних заходів. Такі цільові заходи, з точки зору розробників документу, є більш ефективними, вони мінімізують наслідки для тих, хто не є відповідальними за відповідну політику або дії.

Однак зрозуміло, що обидва основних принципи санкції ЄС важко реалізувати у чистому вигляді, і їх визначення має більше політичний та

морально-гуманітарний характер. Економічні санкції, незалежно від мотивації їх заснуванням, в теорії та на практиці розглядаються як нетарифні інструменти регулювання різних форм міжнародних економічних відносин, які створюють бар'єри на шляху міжнародного руху факторів виробництва, отже, зменшують ефективність їх використання, негативно впливають на добробут країн, які застосовують санкції та проти яких ці санкції застосовуються. Тому країни-члени та ЄС в цілому обов'язково в процесі прийняття рішень про запровадження економічних санкцій, їх завершення, заміни, подовження беруть до уваги економічні наслідки для обох сторін у форматі ex-ante та ex-post оцінки (див., наприклад, [1]). Зрозуміло, що позиції окремих країн-членів ЄС щодо форм, глибини та охоплення економічних санкцій проти третіх країн або фізичних осіб з третіх країн можуть значною мірою відрізнятися в залежності від обсягу та структури негативних економічних ефектів, які обов'язково виникають для їх національних економік внаслідок застосування санкцій, здатності національних виробників та споживачів адаптуватися до нових економічних умов, компенсувати економічні втрати тощо.

Цільовий та вибіркового характеру економічних санкцій також не є однозначним. Тут виникає питання міри та форм залучення фізичних та юридичних осіб до прийняття рішень, які засуджуються рішеннями Ради ЄС, власності та контролю над відповідними економічними ресурсами. Економічні санкції тим більше не можуть запобігти механізмам компенсації втрат підсанкційних осіб за рахунок інших суб'єктів національної економіки країни, проти якої застосовуються санкції. Фактично наслідком обмежувальних заходів проти визначених юридичних та фізичних осіб є ефект трансмісії економічних втрат на все суспільство підсанкційної країни. Достатньо складною є проблема застосування лише індивідуальних економічних санкцій проти фізичних осіб-керівників державних структур, оскільки їх дії так або інакше погоджено у системі державної ієрархії прийняття рішень в цілому, яка існує у певній країні.

Директива також визначає базовий перелік обмежувальних заходів, які може застосовувати ЄС. До них відносяться:

- заморожування фондів та економічних ресурсів;
- обмеження на пересування;
- ембарго на постачання озброєння;
- ембарго на постачання обладнання, яке може бути використано для внутрішніх репресій;
- інші експортні обмеження;
- заборони польотів;
- заборони на фінансові послуги;
- інвестиційні заборони;
- секторальні обмеження;
- заходи попередження використання обладнання;

- заходи щодо попередження несанкціонованого використання обладнання, технологій та програмного забезпечення з метою моніторингу та відстеження інтернету та інших форм комунікацій.

Європейський Союз достатньо активно та широко використовує економічні санкції у світовому господарстві в сучасних умовах та є одним з трьох основних центрів у глобальних міжнародних економічних санкціях. Це пояснюється потужною економічною силою ЄС у світовій економіці, активною позицією у захисті прав людини, суверенітету країн, міжнародної безпеки, боротьби з тероризмом, агресією з боку інших країн, ефективною координацією санкційної політики з іншими країнами та міжнародними організаціями.

За станом на початок листопада 2018р. ЄС застосував більше 210 конкретних економічних санкцій проти або у зв'язку із ситуацією у 34 країнах: Афганістані, Білорусі, Боснії та Герцеговини, Бурунді, ЦАР, КНР, ДР Конго, Єгипті, Еритреї, Гвінеї, Гвінеї-Бісау, Гаїті, Ірані, Іраку, Лівані, Лівії, Мальдівах, Малі, Молдові, Чорногорії, Бірмі, Північній Кореї, Росії, Сербії, Сомалі, Південному Судані, Судані, Сирії, Тунісі, Україні, США, Венесуелі, Ємені, Зімбабве. По 10 країнах ЄС реалізував санкції за рішенням Ради Безпеки ООН, по 8 країнах – до рішень Ради Безпеки ООН ЄС додав власні санкції, по решті країн ЄС запровадив власні автономні економічні санкції [10].

Найбільшу кількість економічних санкцій ЄС запровадив проти Північної Кореї (52), Сирії (24), Лівії (12), Іраку (11), Росії (8), Бірми (7), Сомалі (6). У зв'язку із ситуацією в Україні ЄС застосовує 16 видів економічних санкцій внаслідок анексії Росією Криму та Севастополю, незаконної експропріації державних ресурсів України, діяльності, що загрожує територіальній цілісності, суверенітету та незалежності України.

Крім основних видів економічних санкцій, ЄС в останні роки активно використовує специфічні їх різновиди в залежності від країни. Так, ЄС :

- забороняє задовільняти позови по контрактах, яких стосуються санкції (ЦАР, ДР Конго, Іран та ін.);
- вимагає інспекцію всіх вантажів до певних країн за умов інформації про наявність заборонених товарів, їх затримку та подальше розпорядження товарами (Еритрея, Іран, Лівія та ін.);
- забороняє продаж, поставки, трансфер, експорт або закупівлю товарів, пов'язаних з розробкою засобів доставки ядерної зброї (Іран, Північна Корея);
- застосовує спеціальні правила імпорту окремих видів товарів (бензин, нафтопродукти, газ – з Іраку; нафти з Лівії; деревного вугілля із Сомалі та ін.).

Вторинні санкції. Після терористичних атак в США 11 вересня 2001р. Сполучені Штати кардинально змінили міжнародну систему економічних санкцій й не лише у боротьбі з тероризмом. По-перше, така система набула екстериторіального характеру: по-друге, вона сконцентрована на ключових

елементах глобальної фінансової системи - міжнародних банках: по-третє, охоплює нові можливості застосування вторинних санкцій проти фізичних та юридичних осіб інших країн, які намагаються обійти економічні санкції США. Такий підхід був суттєво підсилений економічними санкціями США проти Ірану у 2018 р., які, зокрема, передбачали застосування вторинних санкцій проти компаній інших країн. Така фундаментальна зміна позиції США обумовлена величезними людськими та матеріальними втратами, моральною трагедією внаслідок терористичних нападів та базується на визначальній економічній ролі США у світовій економіці та ролі долара у глобальній фінансовій системі.

Втрати банків за порушення економічних санкції можуть бути значними з точки зору штрафів, заборони використання долара у певних операціях зменшення бізнес-діяльності, репутації. Так, наприклад, лише у 2009-2016рр. 12 банків країн ЄС (Франції, Великобританії, Нідерландів, ФРН, Люксембургу) було оштрафовано на суми від 100 млн. дол. до 8,9 млрд. дол. Такі рішення США проти банків країн ЄС розглядаються часто як порушення міжнародного права та засуджуються країнами-членами та Союзом у цілому. У випадку з американськими санкціями проти Ірану 2018р. ЄС має намір створити спеціальний фінансовий інститут з метою забезпечення фінансових операцій з цією країною, і, таким чином, вивести з-під вторинних санкцій США європейські банки та компанії, які закупають іранську нафту. Іншим механізмом протидії міжнародним вторинним економічним санкціям США в ЄС вважається розширення використання євро як валюти для розрахунків у міжнародній торгівлі. У будь-якому варіанті дуже актуальним стає питання координації санкційної діяльності двох політичних та економічних центрів світового господарства – США та ЄС.

Ефективність економічних санкцій. Ефективність економічних санкцій визначається їх роллю у структурі форм реакції країн та міжнародних організацій на грубе порушення прав людини, суверенітету країн, міжнародного права у цілому: «Нічого більше нема між словами та військовими діями, якщо ви хочете тиснути на уряд.» [2]. Оскільки критерії та показники оцінки ефективності економічних санкцій у світовому господарстві є різними, відповідні данні щодо досягнення мети санкцій суттєво коливаються від 4% [3, р. 105] до 34% [4, р. 7; 5, р. 159].

Звичайно, економічні санкції за глибиною та охопленням можуть мати різне наповнення, що безпосередньо впливає на їх ефективність. Вважається, що санкції досягають економічних мети (тобто суттєво впливають на економіку підсанкційної країни), якщо:

- втрати від санкцій перевищують 2% від ВВП;
- існує суттєва різниця у розмірах економік країни, що застосовує санкції, та підсанкційної країни у співвідношенні ВВП що найменше 10:1;

- зовнішня торгівля підсанкційної країни значним чином залежить від товарообігу з країною, що застосовує санкції: більше ніж 25% загального товарообігу;
- санкції впроваджуються швидко та у повній співпраці з цими торговельними партнерами, які можуть обійти такі санкції;
- поточні втрати від санкцій для санкціонуючої країни є низькими [4, р. 9].

Якщо спроектувати вищезгадані критерії на економічні санкції ЄС проти Російської Федерації у 2014-2018рр. внаслідок окупації частини Донбасу та анексії Криму, порушення суверенітету та територіальної цілісності України, можна отримати наступні результати:

- втрати Росії від санкцій ЄС у 2014-2015рр. оцінювалися на рівні 1,5% на рік, у 2016-2017рр. від 0,75 до 1% на рік, у 2014 -2018 рр. – 1,5 % на рік, хоча попередні розрахунки давали більші економічні втрати (від 4,8%) [6; 7; 8; 1];
- співвідношення ВВП ЄС та ВВП Росії у 2014-2017рр. коливалось між 8:1 та 14:1 за номінальним валютним курсом;
- питома вага ЄС у структурі зовнішньої торгівлі РФ складала у середньому 45%, тоді як доля РФ у структурі зовнішньої торгівлі ЄС не перевищувала 8%. Разом з тим, по окремих товарах залежність ЄС від поставок є високою (до 30% постачання газу). Ведення в дію газопроводу «Північний потік – 2» підвищить питому вагу російського газу у відповідному імпорті ФРН до 80%;
- основні економічні санкції ЄС було впроваджено достатньо швидко: протягом березня – липня 2014р. Європейська Рада прийняла рішення № 119; №145; №386, які обмежили доступ до основних та вторинних ринків ЄС для окремих російських банків та компаній; наклали заборону на експорт та імпорт зброї; встановили заборону експорту для товарів подвійного використання; обмежили доступ Росії до певних чутливих технологій та послуг; заморозили активи та заборонили в'їзд окремим фізичним особам. У 2015-2018рр. ЄС практично нових санкцій не проваджував, лише коригував вже існуючі та подовжував їх. До санкцій у різні роки долучалися, крім 28 країн-членів ЄС, лише ще 14 інших країн. Таким чином Росія зберігала можливість альтернативних поставок з інших країн;
- нарешті, втрати країн ЄС у ці роки були меншими за 0,2% сукупного ВВП, однак достатньо суттєвою є диференціація країн ЄС за втратами: найбільше постраждали прибалтійські країни.

Таким чином, зміст, характер та умови економічних санкцій ЄС проти РФ у 2014-2018рр. не відповідали вищезгаданім критеріям, якщо мати за мету суттєві економічні втрати Росії у короткотерміновій перспективі внаслідок агресії проти України. Про це свідчать, зокрема, результати опитування Левада-Центром населення РФ щодо наслідків економічних санкцій країн Заходу проти країни (див. табл.) [12]. У березні 2014 р. на перші дві відповіді припадало 53 %, у липні 2015 р. – 41 %, у квітні 2018 р. – лише 30 %.

Таблиця. Чи турбують Вас політичні та економічні санкції країн Заходу щодо Росії? (одна відповідь, %).

	Березень 2014	Грудень 2014	Липень 2015	Серпень 2016	Грудень 2017	Квітень 2018	Листопад 2018
Дуже турбують	11	16	10	7	7	7	20
Досить турбують	42	35	31	32	21	23	23
Не надто турбують	31	33	37	38	40	42	33
Абсолютно не турбують	9	13	19	21	28	26	23
Важко відповісти	7	3	4	2	5	2	3

Очевидно, економічні санкції ЄС проти РФ можуть мати більш суттєвий кумулятивний вплив за умов їх посилення, збереження, а також координації з обмежувачими заходами з боку США. Так, у листопаді 2018 р. після впровадження нових санкцій США відповідний показник зріс до 43 %.

Оскільки ефективність економічних санкцій ЄС після перших двох років їх застосування почала зменшуватися, а не всім експортерам країн ЄС вдалося знайти альтернативні ринки збуту своєї продукції, державні діячі окремих країн почали ставити питання про зміни або навіть скасування економічних санкцій ЄС проти РФ. У 2016-2018 рр. з такими заявами виступали окремі керівники державних структур Італії, Угорщини, Греції, Франції, Кіпру, Словаччини, Чехії, хоча під час щопіврічного подовження санкцій Європейською Радою вони підтримували спільні рішення. До речі, у 2019р. лише Угорщина відмовлялася підтримати подовження економічних санкцій проти Білорусі, які було впроваджено у 2011р. Так, за її ініціативою за останні два роки вдалося звільнити від заборони експорт у Білорусь зброї, яка використовується у спортивних змаганнях. Така конкретна позиція Угорщини наразі може розглядатися як пробний механізм початку поступового скасування економічних санкцій ЄС і проти Росії. У 2018р. окремі італійські урядовці пропонували скасувати заборону на кредитування малого та середнього бізнесу в Росії міжнародними банківськими інституціями ЄС. Тому єдність та солідарність всіх країн ЄС у розробці та реалізації економічних санкцій проти третіх країн має принципове значення для їх ефективності та дієвості.

У цьому зв'язку слід зазначити, що саме підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, яку було ратифіковано Європейським Парламентом та законодавчими органами всіх 28 країн-членів ЄС і яка фактично означає початок інституціональної та економічної інтеграції України до ЄС, стало основною причиною агресивної реакції Росії. Скасування економічних санкцій ЄС проти Росії без припинення порушення суверенітету України з боку

останньої означатиме фактично відмову від подальшої реалізації Європейським Союзом Угоди про асоціацію з відповідними фундаментальними наслідками для майбутньої політичної та економічної ситуації в Європі у цілому.

Крім того, реалізація економічних санкцій проти Росії протягом лише чотирьох років (2014-2018 рр.) не є рекордом в історії санкцій ЄС. Найбільш тривалі економічні санкції ЄС досі існують по відношенню до КНР (з 1989 р.), Іраку (з 1990 р.), Лівії, Сербії та Сомалі (з 1992 р.); ДР Конго (з 1993 р.), Бірми (з 1996 р.), Афганістану (з 1999 р.), хоча частина з них має символічний характер і слабо впливає на реальні економічні стосунки ЄС з підсанкційними країнами. Такий варіант довготривалих санкцій можливий у трьох випадках. По-перше, за змістом глибини та охоплення економічні санкції є незначними. По-друге, економічний потенціал економічної взаємодії ЄС з такими країнами є суттєво обмеженим. По-третє, негативні ефекти для економік країн ЄС компенсуються значною або певною мірою внаслідок збереження активних економічних стосунків з підсанкційною країною в інших позасанкційних сферах та галузях.

Останній варіант економічних санкцій у світовому господарстві у цілому і економічних санкцій ЄС, зокрема, має суперечливий характер для досягнення мети санкцій з точки зору міжнародної політичної економії. З одного боку, збереження економічних відносин в інших галузях з підсанкційною країною дає можливість цій країні і надалі ефективно використовувати ресурси, наповнювати бюджет, фінансово забезпечити подовження тих дій, які й намагається зупинити ЄС. З іншого боку, мінімізація економічних втрат країн ЄС внаслідок економічних санкцій проти третьої країни та можливих контрсанкцій створює передумови економічної та іншої підтримки тих осіб, інституцій та інших країн, які й намагається захистити ЄС від порушення прав людини, міжнародного права шляхом застосування економічних санкцій.

Оскільки наразі економічні санкції ЄС проти РФ (паралельно та в координації із санкціями США) не є достатньо ефективними, пропонується 5 варіантів їх подальшого розвитку:

1. Зберегти існуючий формат санкцій в очікуванні, що їх ефект з часом зросте та посилаючи політичні сигнали про несприйняття окупації та анексії території України;
2. Скасувати санкції та повернутися до моделі «бізнес як завжди», як це було після російського втручання в Грузію у 2008 р.;
3. Зберегти цілі, але адаптувати санкції;
4. Зберегти санкції, але адаптувати цілі;
5. Адаптувати цілі та санкції [9, р. 17].

За будь-яких умов адаптація цілей та економічних санкцій з боку ЄС проти РФ не повинна трансформуватися в процес впровадження де-факто обмежуючих заходів щодо процесів реалізації принципів суверенітету країн, прав людини, незалежного вибору найбільш ефективної та конкурентної моделі

соціально-економічного розвитку будь-якою країною в Європі, тобто принципів, які є основою соціально-економічного розвитку Європейського Союзу у цілому та кожної країни-члена зокрема. Крім того, нездатність ЄС на сучасному етапі розширити та поглибити економічні санкції проти Росії у зв'язку з агресією останньої проти України може бути частково компенсовано інтенсифікацією економічної допомоги України у різних формах, у тому числі через зміни умов та механізмів реалізації Угоди про Асоціацію.

Очевидно, що такі ж саме опції існують для економічних санкції США проти РФ. Але якщо варіант розширення та поглиблення економічних санкцій ЄС на сучасному етапі фактично вичерпано, то посилення санкцій з боку США може значним чином компенсувати часткову втрату ефективності економічних санкцій ЄС проти Росії та посилити кумулятивний санкційний ефект двох основних центрів глобальної економіки, отже наблизити досягнення мети застосування економічних санкцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Russia's and the EU's sanctions: economic and trade effects, compliance and the way forward.-
[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/603847/EXPO_STU\(2017\)603847_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2017/603847/EXPO_STU(2017)603847_EN.pdf)
2. Markus J. Analysis: Do Economic Sanction Work? – Bbc.co.uk. Retrieved 2015-03-30
3. Golnoosh Hakimdavar. A Strategic Understanding of UN Economic Sanctions: International Relation, Law, and Development. –N. Y., 2013.
4. Economic Sanctions: Panacea or Peacebuilding in a Post-cold War World? Ed. by Cortright D. and Lopez G. – N. Y. – London, 1995.
5. Hufbauer G. et al. Economic Sanctions Reconsidered. 3d. ed., - Washington, 2008.
6. Shnyrkov O., Czuhajew O. Konsekwencje gospodarcze agresji rosyjskiej przeciwko Ukrainie // Wojna hybrydowa rosj przeciwko Ukrainie w Latach 2014-2016. - Wydawnictwo UMCS, 2017.
7. Russian Federation : Staff Report for the 2015 Article IV Consultation. -
<https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2016/12/31/Russian-Federation-Staff-Report-for-the-2015-Article-IV-Consultation-43143>
8. Here's One Measure That Shows Sanctions on Russia are Working. -
<https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-16/here-s-one-measure-that-shows-sanctions-on-russia-are-working>
9. Bond, I., Odendahl, C., Rankin, J., Frogan: The Politics and economics of sanctions against Russia. – Centre for European Reform, March 2015.
10. EU Sanctions Map. - <https://www.sanctionsmap.eu/#/main>
11. Guidelines on implementation and evaluation of restrictive measures (sanctions) in the framework of the EU Common Foreign and Security Policy. -
<http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2015579%202003%20INIT>
12. Отношение к странам и санкциям. -
<https://www.levada.ru/2018/12/06/otnoshenie-k-stranam-i-sanktsii/>